

УДК 811.161.3:373.21

ГІДРАНІМІЯ ВІЦЕБШЧЫНЫ: СЕМАНТЫКА АПЕЛЯТЫЎНЫХ АСНОЎ. НЕАБХОДНАСЦЬ СТАНДАРТЫЗАЦЫІ НАЗВАЎ ВОДНЫХ АБ'ЕКТАЎ

Ключевые слова: гидроним, мотивирующая основа, гидрографические названия, фитофорная лексика, зоофорная лексика.

В статье исследуется гидронимия Витебской области. Определяются семантические группы лексики, послужившие основой для образования наименований водных объектов Витебщины. Затрагивается вопрос необходимости стандартизации наименований гидрообъектов Беларуси.

V.U. Mitskevich

Center for the Belarusian culture, language and literature
researches of the National Academy of Sciences of Belarus

HYDRONIMS OF VITEBSK REGION: THE SEMANTICS OF APPELLATIVE STEMS. NECESSITY OF WATER OBJECT NAMING STANDARDIZATION

Key words: hydronym, motivating stem, hydrographic names, phytophoric vocabulary, zoophoric vocabulary.

The article studies the hydronims of Vitebsk region. The author defines semantic vocabulary groups, which became the basis for water body naming in Vitebsk region. The necessity to standardize water body naming is discussed.

Гідронімы лічацца найбольш старажытнай і найбольш стабільнай часткай лексікі ўвогуле і анамастыкі ў прыватнасці. Менавіта таму яны ўяўляюць вялікую цікавасць як навуковы аб'ект, які нясе ў сабе важную моўную і культурна-гістарычную інфармацыю. Гідранімія Віцебскай вобласці не з'яўляецца выключэннем. Віцебшчыну нездарма называюць азёрным краем. На тэрыторыі Віцебскай вобласці знаходзіцца больш за 2800 азёр і больш за 500 рэк.

Найменні водных, як і ўсіх іншых, аб'ектаў утвараюцца тады, калі ўзнікае неабходнасць вылучыць пэўны аб'ект з шэрагу іншых. Паколькі аднародныя аб'екты не могуць адрознівацца па сваіх асноўных прыкметах, то ў аснову іх назваў кладуцца прыкметы другасныя – колер, форма, тэмпература вады, адметнасць берагоў і інш. Аднак, матываваныя назвы з'яўляюцца семантычна неаднароднымі [1, 28]. І менавіта ў гідраніміі большасць найменняў звязана найперш з абазначэннем характэрных прыкмет навакольнага асяроддзя [2, 15]. Паводле характару і семантыкі ўтваральных асноў, назвы водных аб'ектаў бываюць апелятыўнага або анамастычнага паходжання. Сярод найменняў апелятыўнага паходжання вылучаюцца назвы, матываваныя прыродна-геаграфічнай лексікай, і назвы, матываваныя лексікай, што абазначае гаспадарчую дзейнасць чалавека або ўказвае на яго сацыяльны статус.

Разгледзім самую вялікую ў колькасных адносінах групу – гідронімы апелятыўнага паходжання, матываваныя прыродна-геаграфічнай лексікай.

Найменні, матываваныя прыродна-геаграфічнай лексікай, паводле семантыкі ўтваральных асноў падзяляюцца на 5 груп: а) назвы, якія ўказваюць на фізіка-геаграфічныя асаблівасці гідрааб'екта; б) назвы, якія суадносяцца з гідраграфічнымі найменнямі; в) назвы, якія суадносяцца з фітафорнай лексікай; г) назвы, якія суадносяцца з заафорнай лексікай; д) назвы, якія ўказваюць

на месцазнаходжанне гідрааб'екта ці асаблівасці акаляючай яго мясцовасці. Матывавальныя асновы такіх найменняў звычайна празрыстыя.

Назвы, якія ўказваюць на фізіка-геаграфічныя асаблівасці гідрааб'екта. Найменні, што адносяцца да гэтай групы, характарызуюць водны аб'ект па розных прыкметах:

1) Па глыбіні воднага аб'екта: *Бяздоннае* (воз., Бешанк., Віц.), *Бязодзеннае* (воз., Леп.), *Глыбач* (воз., Ушац.), *Глыбачка* (воз., Глыб., Мёрс., Полац., Ушац., Шуміл.), *Глыбец* (воз., Шуміл.), *Глыбокае* (воз., Гар., Бешанк., Мёрс., Полац., Паст., Рас., Талач., Чашн., Ушац.), *Глыбочыца* (воз., Леп.), *Мелкае* (воз., Бешанк., Леп., Полац., Чашн.), *Прорва* (р., Брасл.), *Плоскае* (воз., Мёрс.) і інш.

2) Па памеры: *Вялікае* (воз., Глыб., Мёрс., Шуміл.), *Малае* (воз., Бешанк.). Большасць назваў гэтай падгрупы двухкампанентныя: *Вялікае Глыбокае* (воз., Гарадоц. р-н), *Вялікае Святое* (воз., Сеннен. р-н), *Малое Мохавое* (воз., Рас.), *Малое Святое* (воз., Сен.), *Малое Белае* (воз., Полац.) і інш. У такіх назвах частка *Вялікае*, *Малое* не толькі характарызуе водны аб'ект па памеры, але і выконвае адрознівальную функцыю, г.зн. вылучае адзін водны аб'ект з шэрагу іншых аднайменных аб'ектаў.

3) Па канфігурацыі аб'екта: *Доўгае* (воз., Бешанк., Брасл., Верхнядзв., Віц., Глыб., Гар., Леп., Мёрс., Полац., Паст., Рас., Ушац., Шуміл.), *Доўжа* (воз., Паст.), *Доўжына* (воз., Ушац.), *Змейка* (р., Верхнядзв.), *Вянок* (воз., Ушац.), *Круглік* (воз., Бешанк.), *Круглае* (воз., Бешанк., Брасл., Глыб., Полац., Паст., Рас.), *Круцік* (руч., Шуміл.), *Крывая* (р., Талач.), *Крывец* (воз., Брасл.), *Крывое* (воз., Глыб., Мёрс., Полац., Паст., Ушац.), *Струнка* (р., Полац.) і інш. Для таго, каб адрозніваць аднайменныя водныя аб'екты, размешчаныя на тэрыторыі аднаго раёна, да назвы дадаецца яшчэ адзін кампанент з указаннем на іншую характарыстыку аб'екта. Так, напрыклад, у Расонскім раёне знаходзяцца азёры *Доўгае* і *Доўгае-Мелкае*, *Круглае* і *Круглае-Мелкае*.

4) Па хуткасці, характары руху вады: *Быстрыца* (р., Полац.), *Ціхута* (р., Лёзн.), *Званіца* (р., Полац.) і інш.

5) Па тэмпературы вады: *Студзёніца* (р., Рас.), *Студзёнка* (р., Віц., Леп., Докшыц.).

6) Па смакавых характарыстыках вады: *Салёнае* (воз., Шуміл.), *Саланец* (воз., Полац.), *Салонаўка* (р., Гар.).

7) Па колеры, чысціні вады: *Белая* (р., Шарк.), *Беларэч* (р., Бярэз.), *Белае* (воз., Бешанк., Брасл., Верхнядзв., Віц., Глыб., Гар., Мёрс., Арш., Полац., Паст., Рас., Ушац., Чашн., Шуміл.), *Бялец* (воз., Гар.), *Бяляны* (воз., Брасл.), *Зялёнае* (воз., Дубр., Арш., Шуміл.), *Рудзіца* (воз., Паст.), *Рудніца* (р., Лёзн.), *Рудня* (р., Верхнядзв.), *Рудавец* (воз., Брасл.), *Рудзянок* (воз., Рас.), *Аржаніца* (р., Глыб.), *Аржоўка* (р., Паст.), *Чырвоны* (руч., Паст.), *Чарнічанка* (р., Бешанк., Віц.), *Чарнаўка* / *Чарняўка* (р., Гар., Шуміл.), *Чарнейка* (р., Полац.), *Чарнец* (воз., Гар., Леп.), *Чарнова* (воз., Гар.), *Чарнушка* / *Чарнушка* (р., Гар.), *Чорнае* (воз., Бешанк., Верхнядзв., Глыб., Гар., Докшыц., Мёрс., Полац., Паст., Рас., Сен., Ушац., Чашн.), *Чорная* (р., Докшыц., Арш.), *Чорная Рэчка* (р., Чашн.), *Чорненькае* (воз., Віц., Гар.), *Чэрня* (р., Докшыц.), *Чорнае Балота* (воз., Шуміл.), *Чорны* (руч., Мёрс., Ушац., Шуміл.) і інш.

Назвы, якія характарызуюць колер вады, вельмі распаўсюджаны ў гідраніміі, пры гэтым нельга сказаць, што колеравая гама прадстаўлена надзвычай шырока. Найбольш частотнымі з'яўляюцца найменні, суадносныя з апелятывамі *руды*, *белы* і *чорны*, што невыпадкова, бо ў падобных назвах заключана дадатковая інфармацыя, указанне на тое, наколькі блізка знаходзіцца географічны аб'ект ад залежаў балотнай руды ці тарфянікаў. Для адрознення аднайменных водных аб'ектаў на тэрыторыі аднаго раёна часам выкарыстоўваецца нумарацыя. Напрыклад, у Мёрскім раёне размешчаны азёры: *Чорнае*, *Чорнае-2*, *Чорнае-3*, *Чорнае-4*, *Чорнае-5*.

На чысціню вады таксама ўказваюць назвы *Смалянка* (р., Леп.), *Гразнуха* (р., Шуміл.), *Цёмная* (р., Лёзн.), *Чысіцкі* (воз., Гар.), *Чысцянка* (р., Глыб.).

8) Па асаблівасцях берага ці дна: *Пясчанка* (р., Гар.), *Глінніца* (р., Леп.), *Каменка* (р., Мёрс., Віц., Гар., Лёзн., Верхнядзв.), *Лава* (воз., Шарк.), *Лаўка* (р., Шарк.), *Ямна* (воз., Рас.), *Ямнае* (воз., Чашн.)

і інш. Да гэтай групы найменняў можна таксама аднесці і назвы *Астраўкі* (воз., Леп.), *Астраўцы* (воз., Рас.), якія ўказваюць на перарывістаць воднай паверхні, чаргаванне вады і сушы.

9) Па ступені забалочанасці, стану воднай паверхні: *Амишанае* (воз., Паст.), *Амишара* (р., Паст.), *Алѣс* (воз., Сен.), *Мохавое* (воз., Полац., Рас.). Да гэтай групы найменняў адносяцца таксама назвы водных аб'ектаў, матывавальныя асновы якіх ўказваюць або на зарослыя травой берагі, або на спецыфічныя колер ці пах. Напрыклад: *Муравец* (руч., Ушац.), *Мурагі* (воз., Ушац.), *Мурожніца* (р., Шуміл.); *Гнілка* (р., Чашн.), *Гнілуха* (р., Шарк.), *Гнілое* (воз., Глыб.); *Смародны* (руч., Гар.), *Смерд* (руч., Рас.).

Назвы, якія суадносяцца з гідраграфічнымі найменнямі. Матывавальнай асновай такіх гідронімаў з'яўляецца апелятыў, які непасрэдна ўказвае на тып воднага аб'екта: *Азёркі* (воз., Паст.), *Азярко* (воз., Брасл., Леп., Ушац.), *Азярцо* (воз., Глыб.), *Калодзезь* (воз., Полац.), *Прудок* (воз., Леп., Шуміл.), *Рака* (воз., Брасл.), *Рачыца* (руч., Шуміл.), *Ручай* (руч., Шарк.), *Ставок* (воз., Брасл.) і інш.

Назвы водных аб'ектаў, матываваныя ўласна гідранімічнай наменклатурай, – з'ява даволі пашыраная ў тапаніміі. Першапачаткова ўзнікненне падобных найменняў было звязана з тым, што старажытнаму чалавеку, які жыў каля пэўнай ракі ці возера, не было патрэбы даваць воднаму аб'екту індывідуальную назву. Гідрааб'ект называўся агульным словам са значэннем 'вада' (ці 'рака', 'возера', 'балота' і г. д.), якое з цягам часу становілася ўласным імем. Гэта адзін з найбольш старажытных прынцыпаў намінацыі, які дзейнічае да гэтага часу, хоць і на лакальных тэрыторыях.

Назвы, якія суадносяцца з фітаформнай лексікай. У гэтую групу гідронімаў уваходзяць найменні, утваральныя асновы якіх суадносяцца з назвамі розных парод дрэў, відаў раслін, якімі параслі берагі вадаёмаў: *Альхоўка* (воз., Мёрс.), *Альшанка* (рака, Ушац.), *Альшанка* (возера, Сен.), *Арэхавае* (воз., Гар.), *Асінаўка* (р., Верхнядзв.), *Баравое* (воз., Паст.), *Дубраўка* (воз., Віц.), *Бярозаўка* (воз., Паст.), *Бярозаўскае* (воз., Сен., Ушац.), *Бярозаўка* (р., Талач., Глыб.), *Бярэзінак* (воз., Полац.), *Гваздок* (воз., Гар., Полац.) і інш.

Асобную ўвагу варта звярнуць на найменне *Гваздок* (воз., Гар., Полац.). Назва матывуецца апелятывам *гвоздь*, што азначае 'лес, бор', 'чорны лес', 'хваёвы лес', 'вялікі густы лес' [3, 31, 34] або 'сухая ўзвышаная мясціна сярод балота, прастора, пакрытая густым лесам' [3, 32]. Уласная назва *Гваздок* адносіцца да рэліктавых найменняў, якія захаваліся пасля замены лексемы *гвоздь* лексэмай *борь* [3, 32].

Назвы, якія суадносяцца з зааформнай лексікай. Да такіх гідронімаў адносяцца наступныя найменні, сямантыка якіх празрыстая: *Акунёва* (воз., Глыб., Леп.), *Акунёвец* (воз., Рас.), *Акунёк* (воз., Мядз.), *Акунёўка* (р., Брасл.), *Баброва* (воз., Глыб., Гар.), *Бобрыца* (воз., Леп.), *Жабіна* (воз., Гар.), *Жабніца* (воз., Гар.), *Карасёва* (воз., Гар., Рас., Сен.), *Камарынец* (воз., Рас.), *Лебядзінае* (воз., Мёрс., Полац.), *Рыбна* (воз., Полац.), *Рыбнае* (воз., Полац.), *Яршова* (воз., Сен.). Як відаць з прыведзеных прыкладаў, у найменнях водных аб'ектаў часта ёсць указанне не толькі на тое, што ў вадаёме водзіцца багата рыбы, але і на тое, які від рыб пераважае.

Назвы, якія ўказваюць на месцазнаходжанне гідрааб'екта ці асабліваасці акаляючай яго мясцовасці. Да разглядаемай групы адносяцца найменні, якія ўказваюць на прасторавае размяшчэнне воднага аб'екта: яго блізкасць / аддаленасць, памежнасць, адасобленасць і г. д. Напрыклад: *Бліжняе* (воз., Мёрс.), *Блізніца* (воз., Полац.), *Высокае* (воз., Брасл., Мёрс.), *Сярэдняе* (воз., Рас., Талач.), *Рубяжніца* (р., Лёзн.), *Глухая* (р., Арш.), *Глухое* (воз., Полац., Рас., Шуміл.), *Задняе* (воз., Леп., Паст.) і інш.

Часта ў назвах водных аб'ектаў утрымліваецца ўказанне на іх размяшчэнне адносна ракі, гары, балота, лесу і г. д. Паводле структуры гэта найменні прэфіксальна-суфіксальнага ўтварэння, якія ўяўляюць сабой т. зв. назвы-арыенціры: *Забалацце* (воз., Леп.), *Заазер'е* (воз., Полац.), *Заазерскае* (воз., Бешанк.), *Заазерцы* (воз., Мёрс.), *Загор'е* (воз., Мёрс.), *Загацице* (воз., Паст.), *Загорнае* (воз., Брасл.), *Замошша* (воз., Віц., Ушац.), *Падазёркі* (воз., Рас.), *Падазерцы* (воз., Полац.), *Падгайцы* (воз., Брасл.), *Паддворнае* (воз., Брасл.).

Такім чынам, у назвах водных аб'ектаў шырока адлюстраваны гідраграфічныя тэрміны і словы, у якіх выяўляюцца найбольш характэрныя ўласцівасці як саміх гідрааб'ектаў, так і асаблівасці іх дна ці берагоў, месцазнаходжанне вадаёмаў і г. д. Улічваючы тое, што гідронімы адносяцца да самага архаічнага класа геаграфічных аб'ектаў, іх можна ўспрымаць як каштоўную крыніцу звестак пра прыроду пэўнай тэрыторыі.

Нягледзячы на тое, што за апошнія дзесяцігоддзі ў Беларусі быў апублікаваны цэлы шэраг энцыклапедычных даведнікаў і слоўнікаў па гідраніміі (“Блакітная кніга Беларусі” [БКБ], “Блакітны скарб Беларусі...” [БСБ], “Назвы азёр Беларусі” [НАБ], серыя “Водные ресурсы...” [ВРВО] і інш.) на сённяшні дзень адсутнічаюць агульнапрынятыя афіцыйныя нормы па напісанні назваў водных аб'ектаў Беларусі. У сувязі з гэтым сустракаецца варыянтнасць пры перадачы на пісьме некаторых назваў гідрааб'ектаў: *Чарнаўка* / *Чарняўка* (р., Гар., Шуміл.), *Чарнуйка* / *Чарнушка* (р., Гар.), *Усомля* / *Усамля* (воз., Полац.), *Вужышча* / *Ужышча* (воз., Рас.), *Вужачча* / *Ужачча* (воз., Леп.) і інш.

У сітуацыі дзяржаўнага білінгвізму актуальным з'яўляецца пытанне правільнасці перадачы назваў водных аб'ектаў з беларускай мовы на рускую. Пры адсутнасці распрацаваных міжмоўных прынцыпаў перадачы варыянтнасць пры напісанні назваў гідрааб'ектаў непазбежная: бел. *Білейца* – рус. *Билейце* / *Билеица* (воз., Шумил.); бел. *Бирутэ* – рус. *Бируте* / *Бируце* (воз., Брасл.); бел. *Сясіта* – рус. *Сесито* / *Сесита* (воз., Гар.); бел. *Святца* – рус. *Святце* / *Свято* (воз., Брасл.) і інш.

Улічваючы неабходнасць стандартызацыі назваў водных аб'ектаў Беларусі праводзілася даследаванне ў рамках праекта БРФФД па тэме “Беларуская гідранімія: тэарэтычныя асновы стандартызацыі і лексікаграфічная сістэматызацыя”, вынікі якога з цягам часу будуць апублікаваныя.

Спіс скарачэнняў

бел. – беларуская мова, рус. – руская мова;

воз. – возера, р. – рака, руч. – ручай;

Арш. – Аршанскі раён, Бешанк. – Бешанковіцкі раён, Брасл. – Браслаўскі раён, Верхнядзв. – Верхнядзвінскі раён, Віц. – Віцебскі раён, Гар. – Гарадоцкі раён, Глыб. – Глыбоцкі раён, Докшыц. – Докшыцкі раён, Дубр. – Дубровенскі раён, Лёзн. – Лёзненскі раён, Леп. – Лепельскі раён, Мёрс. – Мёрскі раён, Паст. – Пастаўскі раён, Полац. – Полацкі раён, Рас. – Расонскі раён, Сен. – Сенненскі раён, Талач. – Талачынскі раён, Ушац. – Ушацкі раён, Чашн. – Чашніцкі раён, Шарк. – Шаркаўшчынскі раён, Шуміл. – Шумілінскі раён.

Літаратура

1. Ванагас, А. П. Образование, происхождение и семантика литовских гидронимов : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.15 / А. П. Ванагас ; Вильн. гос. ун-т. – Вильнюс, 1983. – 48 с.
2. Агеева, Р. А. Происхождение имён рек и озёр / Р. А. Агеева ; отв. ред.: Э. М. Мурзаев. – М. : Наука, 1985. – 143 с.
3. Лексіка Палесся ў прасторы і часе : зб. арт. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; рэд.: В. У. Мартынаў. – Мінск : Навука і тэхніка, 1971. – 212 с.

Крыніцы

БКБ – Блакітная кніга Беларусі : энцыклапедыя. – Мінск : БелЭн, 1994. – 415 с.

БСБ – Блакітны скарб Беларусі : рэкі, азёры, вадасховішчы, турыцкі патэнцыял водных аб'ектаў. – Мінск : БелЭн, 2007. – 480 с.

НАБ – Шахоўская, С. У. Назвы азёр Беларусі : слоўнік / С. У. Шахоўская; навук. рэд. П. А. Міхайлаў. – Мінск : Медысонт, 2014. – 382 с.

ВРВО – Калинин, М. Ю. Водные ресурсы Витебской области / М. Ю. Калинин, А. А. Волчек / под общ. ред. М. Ю. Калинина. – Минск : Белсэнс, 2004. – 144 с.